

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТЬ «ВИКЛЮЧЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ» ТА «ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ»

Андрієнко І. С., Мирза С. С., Церковна О. В.

Статтю присвячено дослідженню та характеристиці понять «виключення цивільно-правової відповідальності» і «звільнення від цивільно-правової відповідальності». У роботі виокремлено й проаналізовано суттєві ознаки підстав виключення та звільнення від відповідальності. Досліджено виключення відповідальності, яке може мати місце, коли певні обставини, вказані в законі, наявні від самого початку (тобто вони відомі наперед і не можуть змінювати своє значення для застосування правових норм залежно від наявності якихось додаткових факторів). Зазначено, що звільнення від відповідальності можливе у двох випадках: а) коли певні обставини визначені наперед як такі, що звільняють від відповідальності, або як такі, що звільняють від покарання; б) коли обставини встановлюються пізніше актом відповідного уповноваженого органу, домовленістю сторін.

Встановлено, що в цивільному праві крайня необхідність не виключає юридичну відповідальність, проте на розсуд суду з урахуванням обставин справи може бути підставою для повного або часткового звільнення від відповідальності. Обґрунтовано, що в деяких випадках законом може бути встановлена обмежена відповідальність за зобов'язаннями, суд може зменшити обсяг відшкодування шкоди особою з огляду на її майновий стан. Аргументовано положення, відповідно до якого ми можемо розмежувати підстави звільнення від відповідальності та підстави виключення відповідальності в договірних зобов'язаннях. Однак у деліктних зобов'язаннях унаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, яка зумовлена вимогами дотримання законності та забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди й відповідальність практично співпадають, а сам факт завдання шкоди вже є правопорушенням з усіченим складом.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, склад цивільного правопорушення, звільнення від відповідальності, виключення відповідальності, договірні зобов'язання, деліктні зобов'язання.

Andriienko I. S., Myrza S. S., Tserkovna O. V. Characteristics of definitions “exception of civil-lawful responsibility” and “release from civil-lawful responsibility”

The article is devoted to research and characteristics of the concepts of “exclusion of civil liability” and “exemption from civil liability”. The work highlights and analyzes the essential features of grounds for exclusion and exemption from liability. The exclusion of liability, which may occur when certain circumstances specified in the law, are present from the very beginning (that is, they are known in advance and cannot change their meaning for the application of legal norms depending on the presence of some additional factors) is studied. It is noted that exemption from responsibility is possible in two cases: a) when certain circumstances are determined in advance as exempting from responsibility or as exempting from punishment; b) when the circumstances are established later by an act of the relevant authorized body, by agreement of the parties.

It has been established that in civil law, extreme necessity does not exclude legal responsibility, but at the discretion of the court, taking into account the circumstances of the case, it may be the basis for full or partial exemption from responsibility. It is justified that in some cases the law may establish limited liability for obligations, the court may reduce the amount of damage to be compensated by a person, taking into account his property status. The provision is argued, according to which we can distinguish the grounds for exemption from liability and the grounds for exclusion of liability in contractual obligations. However, in tortious obligations, due to the fact that they perform an important protective function, which is determined by the requirements of compliance with the law and ensuring the reliability of civil legal relations, compensation for damage and responsibility practically coincide, and the very fact of causing damage is already an offense with a truncated composition.

Key words: civil liability, composition of a civil offense, exemption from liability, exclusion of liability, contractual obligations, tort obligations.

Постановка проблеми та її актуальність. Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Захист прав людини та громадянина - обов'язок усіх без винятку органів державної влади та їх посадових і службових осіб. Визнаний Конституцією України (ст. 29, ч. 4 ст. 32, ст. 56, ч. 4 ст. 62) і закріплений у цивільному законодавстві (глава 82 Цивільного кодексу України), принцип відшкодування заподіяної шкоди надає потерпілій особі можливість реального захисту та відновлення її порушених прав і законних інтересів усіма правомірними засобами.

Водночас загальний для цивільного права принцип справедливості вимагає, щоб у разі покладення відповідальності за завдання шкоди на правопорушника або суб'єкта, вказаного в законі, враховувалися інтереси не лише потерпілого, а й боржника, на якого покладається обов'язок відшкодування.

Під час визначення наслідків протиправних дій вагоме значення має встановлення наявності складу цивільного правопорушення, оскільки за певних обставин, навіть за наявності зовнішніх ознак правопорушення, цивільно-правова відповідальність може не наставати, оскільки вона виключається взагалі або порушник звільняється від неї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед теоретичних розробок у сфері цивільно-правової відповідальності варто виділити праці В.І. Борисової, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, І.С. Канзафарової, О.О. Красавчикова, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця, В.А. Ойгензихта, О.Л. Стрельник, Р.Б. Шишки, Є.О. Харитонова та інших учених.

Метою статті є дослідження підстав виключення цивільно-правової відповідальності та звільнення від цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Філологічний підхід до визначення поняття «звільняти» пропонує декілька варіантів його тлумачення, кожен із яких тією чи іншою мірою можна визнати придатним для аналізу вислову «звільнення від юридичної відповідальності»: «позбавити від юридичної відповідальності», «робити неможливою юридичну відповідальність». Проте варто зазначити, що хоча такий підхід до з'ясування терміна, що нас цікавить, дає змогу проаналізувати різні аспекти поняття «звільнення від юридичної відповідальності», однак за його допомогою досить

повна характеристика цього юридичного явища неможлива. Це зумовлює необхідність звернення до спеціального правознавчого, логічного, структурно-системного аналізу зазначеного вище поняття.

О.Л. Стрельник вважає, що в широкому значенні термін «виключення» необхідно розглядати як «недопущення наявності, виникнення юридичної відповідальності за певних умов». Саме в такому значенні варто вести мову про «виключення юридичної відповідальності». Інакше кажучи, за певних умов юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не може настати взагалі. У вузькому значенні термін «виключення» може вживатися як припинення процесу реалізації правовідносин відповідальності шляхом роз'єднання із загальною системою (тобто із системою правовідносин, що виникають унаслідок порушення чийось прав). У такому значенні поняття «виключення юридичної відповідальності» наближається до поняття «звільнення від юридичної відповідальності» [9, с. 8].

Звернення до спеціальної довідкової літератури також не дає змоги скласти уявлення про поняття звільнення від юридичної відповідальності загалом та звільнення від цивільно-правової відповідальності зокрема, оскільки в ній ідеться лише про окремі випадки звільнення від кримінальної відповідальності. Так, зокрема, 6-томна «Юридична енциклопедія» дає визначення понять «звільнення від відбування покарання», «звільнення від відбування покарання за хворобою», «звільнення від кримінальної відповідальності». Крім цього, ідеться про «звільнення від військової служби» та «звільнення з роботи» [10, с. 572-575].

Якщо звертатися до аналізу поняття та змісту «звільнення від юридичної відповідальності» під таким кутом зору, необхідно зазначити насамперед, що із цього питання у працях із загальної теорії права немає загальновизнаної думки.

Аналіз відповідних джерел дає можливість дійти висновку про те, що категорія «звільнення від юридичної відповідальності» тісно пов'язана із суміжними категоріями «виключення юридичної відповідальності» та «обмеження юридичної відповідальності».

Підстави звільнення від відповідальності необхідно відмежовувати від обставин, що викликають відповідальність. У процесі встановлення факту правопорушення уповноваженими на те органами можуть бути виявлені обставини, які законодавець визначив як підстави, коли відповідальність за формальної наявності складу правопорушення

виключається. Таким чином, наковці вважають, що за певних обставин юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не настає взагалі. До таких обставин (але не тільки) варто віднести, зокрема, випадок (казус), необхідну оборону, уявну оборону, крайню необхідність тощо. Згадані обставини вказують на відсутність суспільної небезпеки та протиправності діяння або на відсутність вини правопорушника [3, с. 304].

Так, Л.І. Каленіченко наголошує на тому, що однією із суттєвих підстав для виключення юридичної відповідальності є квазіпротиправність діяння (дії чи бездіяльності), що підлягає юридичній оцінці. Суть квазіпротиправного діяння полягає в тому, що така дія або бездіяльність, хоча вона й порушує встановлені вимоги нормативно-правових приписів і за зовнішніми ознаками є проявом протиправної поведінки, за своїм змістом є правомірним правовим явищем. Інакше кажучи, квазіпротиправне діяння є протиправним за формою, однак правомірним за змістом явищем (необхідна оборона, крайня необхідність). З огляду на правомірність природи квазіпротиправного діяння законодавець визнає його обставиною, яка виключає юридичну відповідальність [4, с. 14].

У процесі оцінювання наведених думок, переваг та хиб акцентування уваги на позиції, сутність якої полягає у визнанні доцільності аналізу лише «обставин, що виключають юридичну відповідальність», варто зазначити, що поряд із такою позитивною, на нашу думку, рисою, як підкреслювання можливості виключення юридичної відповідальності, її недоліком є оперування лише одним цим поняттям, що призводить до нівелювання різниці між випадками виключення юридичної відповідальності взагалі (наприклад, унаслідок неосудності особи) та випадками, коли підстави для юридичної відповідальності визнаються законом, проте від самої відповідальності порушник звільняється (наприклад, незначущість правопорушення, казус тощо).

У кримінальному праві підставами звільнення від відповідальності та покарання є дійове каяття в разі скоєння правопорушення невеликої тяжкості, примирення сторін і загладжування завданої шкоди, сплив строків давності, амністія, помилування, видання закону, що скасовує кримінальну відповідальність, тощо. При цьому науковці зауважують, що правова природа помилування полягає в можливості саме звільнення від кримінального покарання, а не від відповідальності [7, с. 159].

У цивільному праві крайня необхідність не виключає юридичну відповідальність, проте на

розсуд суду з урахуванням обставин справи може бути підставою для повного або часткового звільнення від відповідальності.

Крім того, у деяких випадках законом може бути встановлена обмежена відповідальність за зобов'язаннями, суд може зменшити обсяг відшкодування шкоди особою з огляду на її майновий стан тощо [5, с. 996].

Дослідники у сфері кримінального права акцентують на тому, що розмежування понять «виключення кримінальної відповідальності» та «звільнення від кримінальної відповідальності» має вагоме не лише політичне та юридичне, а й моральне значення. Виключення кримінальної відповідальності та звільнення від неї поєднує те, що спеціально уповноважені органи держави не покладають на особу обмежень особистого, майнового та іншого характеру, що передбачені кримінальним законом, у тому числі пов'язані з винесенням вироку суду, призначенням та понесенням кримінального покарання, а також наявністю судимості. Важливою відмінністю є те, що в разі виключення кримінальної відповідальності відсутня сама підстава такої відповідальності, тобто злочинне діяння (скоєне лише зовнішньо підпадає під ознаки якогось кримінального правопорушення чи проступку, наприклад у разі необхідної оборони, крайньої необхідності та в інших подібних випадках). Навпаки, про звільнення від кримінальної відповідальності можна говорити тоді, коли особа вже скоїла злочинне діяння, однак за наявності вказаних у кримінальному законі умов, що характеризують вчинене діяння та/або особу правопорушника, ті самі спеціальні органи держави звільняють цю особу від тягаря несення нею кримінальної відповідальності. Таке звільнення через прямі вказівки закону може бути факультативним або обов'язковим.

Так, Ю.В. Баулін вважає, що звільнення від покарання - це відмова держави у випадках, передбачених законом, від реальної кримінальної відповідальності, тобто від призначення особі, винній у вчиненні злочину, покарання, або звільнення від його відбування чи подальшого відбування [1, с. 60]. Науковець пропонує виділяти три групи обставин, що виключають підставу кримінальної відповідальності: 1) обставини, які виключають протиправність діяння, тобто такі діяння, які зовні хоч і співпадають з ознаками того чи іншого виду злочину, проте є такими, що визнаються правомірними вчинками регулятивними нормами приватного або публічного права; 2) обставини, які виключають суспільну небез-

печність діяння, тобто це дія чи бездіяльність, яка формально хоча й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, проте через малозначність не становить суспільної небезпеки - не заподіяла та не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі; 3) обставини, які виключають склад злочину у вчиненому суспільно небезпечному діянні [2, с. 12].

Є.О. Письменський вважає, що звільнення від покарання та його відбування в загальному вигляді можна уявити як специфічну форму реагування держави на злочин. Цей захід кримінально-правового впливу дає змогу, з одного боку, не залишити злочин поза увагою, засудивши винного за його вчинення, а з іншого - досягти мети покарання без його реального виконання [8, с. 12-13].

О.Л. Стрельник, запропонувавши власну дефініцію обставин виключення юридичної відповідальності, відповідно до якої термін «виключення» через його багатозначність варто вживати в широкому й вузькому значеннях, зазначає, що підставами виключення юридичної відповідальності (питання про можливість якої постає лише у випадках правопорушення або дій, що за зовнішньою формою нагадують правопорушення) можуть бути обставини двох видів: 1) відсутність яких виключає юридичну відповідальність; 2) наявність яких тягне виключення юридичної відповідальності внаслідок прямої вказівки про це в законі. Дослідниця вважає, що аналіз підстав виключення юридичної відповідальності в різних галузях права дає можливість запропонувати визначення загального переліку підстав виключення юридичної відповідальності, які не залежать від галузевої приналежності юридичної відповідальності. По-перше, такою обставиною, яка виключає протиправність діяння та виключає юридичну відповідальність, є необхідна оборона. По-друге, такою загальною обставиною є неосудність (у широкому значенні цього поняття) особи, яка вчинила правопорушення. Усі інші обставини, описані в літературі, застосовуються в разі виключення юридичної відповідальності залежно від галузі права [9, с. 9].

На нашу думку, необхідно погодитися з тими правознавцями, які вважають, що виключення відповідальності може мати місце, коли певні обставини, вказані в законі, наявні від самого початку. Тобто вони відомі наперед і не можуть змінювати своє значення для застосування правових норм залежно від наявності якихось додаткових факторів.

Натомість звільнення від відповідальності можливе як тоді, коли певні обставини визначені наперед як такі, що звільняють від відповідальності, або як такі, що звільняють від покарання, так і в тому випадку, коли вони встановлюються пізніше актом відповідного уповноваженого органу, домовленістю сторін тощо.

Що ж до звільнення від цивільно-правової відповідальності, то варто зазначити, що в цивільному праві є специфіка визначення таких підстав. Якщо у кримінальному, адміністративному праві ми можемо говорити про досить чітке відмежування підстав виключення відповідальності від підстав звільнення від неї, то в цивільному праві зробити це щодо відповідальності в усіх охоронних відносинах практично неможливо. Так, ми можемо розмежувати підстави звільнення від відповідальності та підстави виключення відповідальності в договірних зобов'язаннях. Однак у деліктних зобов'язаннях унаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, яка зумовлена вимогами дотримання законності й забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди та відповідальність практично співпадають, а сам факт завдання шкоди вже є правопорушенням з усіченим складом. Тому категорії «звільнення від відповідальності» та «виключення відповідальності» фактично тотожні. Отже, ми можемо говорити про існування в цивільному праві специфічного поділу підстав звільнення від відповідальності, яке в договірних зобов'язаннях називається абсолютним звільненням, і підстав звільнення, яке має назву відносного звільнення від цивільно-правової відповідальності в деліктних зобов'язаннях.

Висновки. Таким чином, підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду можна вважати казус (випадок), необхідну оборону, крайню необхідність, непереборну силу та умисел потерпілого.

Як уже зазначалося, категорії необхідної оборони, крайньої необхідності та непереборної сили належать до найбільш загальних правових понять, що використовуються в галузі не лише цивільного, а й кримінального, адміністративного, трудового та інших видів права. Випадок та умисел потерпілого є більш специфічними підставами звільнення від відповідальності та використовуються насамперед у галузі цивільного права.

Література

1. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.

2. Баулін Ю.В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наукового полілогу, м. Харків, 7 вересня 2018 р. Харків : Право, 2018. С. 11-25.

3. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

4. Каленіченко Л.І. Підстави виключення юридичної відповідальності: поняття, ознаки. *Jurnalul juridic national: teorii si practica*. 2017. № 3(25). Р. 14-17.

5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за заг. ред. В.І. Теремецького. Київ : Видавничий дім «Професіонал», 2021. 1158 с.

6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2019. Т. 1. 752 с.

7. Палійчук О.В. Нормативне врегулювання звільнення від покарання на підставі акта про амністію та помилування. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 158-162.

8. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 728 с.

9. Стрельник О.Л. Обставини, що виключають юридичну відповідальність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 20 с.

10. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Українська енциклопедія, 1999. Т. 2. 744 с.

Андрієнко І. С.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх
справ

Мирза С. С.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх
справ

Церковна О. В.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх
справ